

ON BEŞİNCİ YÜZYILA AİT BİR BAYTARNAMEDE AT HEKİMLİĞİNDE KOTERİZASYON

Cauterization in Horse Medicine in Fifteenth Century

Ali Yiğit¹

Aşkın Yaşar²

¹ Assist. Prof. Dr., University of Kafkas, Faculty of Veterinary Medicine, Department of History of Veterinary Medicine and Deontology

² Prof. Dr., University of Selcuk, Faculty of Veterinary Medicine, Department of History of Veterinary Medicine and Deontology

ÖZET

İslam Uygarlığı Çağında veteriner hekimliğinin durumuna ilişkin önemli kaynak niteliğindeki baytarnameler ağırlıklı olarak, at yetiştiriciliği, hastalıkları ve bunların tedavileri konularını içermektedir. 9. yy'da ilk örneklerine rastlanan Arapça baytarnamelerin Osmanlıca'ya tercüme edilmesine 14.yy'dan itibaren başlandığı bilinmektedir. Bu eserler, dönemin veteriner hekimliği uygulamaları hakkında da bilgiler içermesi bakımından veteriner hekimliği ve bilim tarihi açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Bu uygulamalar arasında günümüzde kronik bazı vakalarda da kullanılan koterizasyon (dağlama, key) cerrahi tedavi yöntemlerinden biri olarak yer almaktadır.

Çalışmada, 1479'da yazıldığı bilinen at ile ilgili bir baytarname (Tercüme-i Baytarname) ve bu baytarnamenin 1802'de yazılan bir kopyası incelendi. Günümüz Türkçe'sine tercüme edilen on bölümlük eserde yer alan hastalıklardan (8. Bölüm) tedavisinde (9 - 10. Bölüm) koterizasyon yöntemi uygulananlar belirlendi. Konu, tarihsel süreçte değerlendirilip baytarname konusunda daha önce yapılmış çalışmalar ve günümüz bilgileri ile tartışılarak bilim ve veteriner hekimliği tarihine katkı sağlanması amaçlandı.

Tedavi yöntemleri arasında, halen günümüz bilimsel ve folklorik uygulamalarında geçerliliğini koruyan dağlama yönteminin XV.yy'da genelde sinir ve kas hastalıklarının tedavisinde uygulandığı; tedavi şeklinin ayrıntılı şekilde anlatıldığı ve kullanılan dağlayıcı materyal bakımından farklı şekil (dört köşeli ve desenli) ve yapıda (demir ve bakır) olduğu belirlendi.

Yapılan çalışmalara paralel olarak tedavisi zor olan ya da kronikleşmiş hastalıkların tedavisinde uygulanan yöntemin binlerce yıllık bir kullanım geçmişine sahip olduğu; genelde doğru şekilde uygulanan bu yöntemin günümüzde de benzer hastalıkların tedavilerinde kullanıldığı belirtilebilir. Bu çalışma ile incelenen eserin, XV. yy'da koterizasyon yönteminin tedavide kullanımına ilişkin bir tarih kaynağı olma öneminin yanı sıra günümüz alternatif hekimliğinde önem taşıyan alternatif tedavi yönünden de dikkate alınması gerektiği ileri sürülebilir.

Anahtar Kelimeler: At, Baytarname, Dağlama, Koterizasyon, Veteriner Hekimliği

ABSTRACT

Baitarnames as the important source of veterinary medicine in Islam Civilization Era include generally information about the horse breeding, its diseases and treatments, as well. Arabic baitarnames that encountered in the first instances in 9th century were translated to Ottoman language in 14th century. These works have a special importance for the history of veterinary medicine and science because of also contain information about the application for veterinary medicine in their period. One of these applications is cauterization (dağlama, key) and it is also used today in some chronic cases as one of the methods of surgical treatment. In the study investigated a baitarname written in 1479 (Tercüme-i Baytarname) and its copy that was written in 1802. The baitarname included 10 chapters was translated into Turkish language and determined diseases (Chapter 8) that applied cauterization method in their treatment (Chapter 9 and 10). The topic was evaluated in the historical process and was aimed to contribute to the history of science and veterinary medicine with discussed the earlier studies on baitarnames and present data.

With this study, it was determined that the cauterization method still preserves the validity of the current scientific and folkloric practices in general applied in the treatment of diseases of the nerves and muscles in the 15th century and the treatments form detailed and used different form (square and patterned) and structure (iron and copper) materials for cauterization.

In parallel with other studies on topic, it can be said that the method was used for thousands of years in chronic diseases and diseases which are difficult to treat and it's usually applied correctly and is being used now in treatment of similar diseases. It could be affirm that the baitarname that examined with this study has importance of being the historical source for the use of the cauterization method in treatment in 15th century, as well as it should be considered in terms of today's alternative therapy which has importance in alternative medicine.

Keywords: Horse, Baitarname, Cauterization, Veterinary Medicine

GİRİŞ

Koterizasyon (dağlama, key) yöntemi ile ilgili en eski bilgilere Eski Mısır dönemine ait Smith papirüsünde (MÖ 1700-1650) dönemin cerrahi uygulamaları içerisinde rastlanmaktadır.¹ Eski Yunan hekimliğinde tedavi amacıyla dağlama (nokta ve çizgi şeklinde, bakır ve bronzdan yapılmış) ve tütsüleme yöntemleri kullanıldığı, bunların da hipokratik hekimliğe dayandığı²; hayvan hekimleri ve özellikle tek tırnaklı hayvanların hastalığında etkili şekilde kullanılan ancak bir süre terk edilen yöntemin Solleysel ile tekrar yaygın kullanım alanı bulduğu³ bildirilmektedir.

İslam Uygarlığı Çağında hayvanların bakımı, beslenmesi, hastalıkları ve bu hastalıkların tedavileri konularında yazılmış eserler “*baytarname*”, “*esb-nâme*”, “*hayl-nâme*”, “*feres-nâme*”^{4,5} gibi isimlerle anılmaktadır. Dokuzuncu yüzyılda Arapça ve XIV. yy'dan itibaren de Osmanlıca (Arapçadan tercüme) örneklerine rastlanan baytarnamelerde⁶, Eski Yunan'da at ile ilgili yazılan metinlerle büyük oranda ilişkili olarak hayvan hastalıklarının tedavisinde müshil (purgatif), losyon, kan almanın yanı sıra dağlama uygulamaları yer almaktadır.⁷ Bu uygulamalara ilişkin bilgiler Eski Mısır, Grek ve İskenderiye tedavi bilgisinin yanı sıra İran ve Hint geleneği bilgisini de içermektedir.⁸

Folklorik veteriner hekimliği konusunda yapılan çalışmalar⁹⁻¹³ ile günümüzden binlerce yıl önce yazılan eserlerde yer alan tedavi yöntemlerinin halk arasında geçerliliğini koruduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu uygulamalar arasında günümüzde kronik bazı vakalarda da kullanılan koterizasyon, cerrahi tedavi yöntemlerinden biri olarak yer almaktadır.

Bu çalışmada eser(ler)in bilim tarihi, veteriner hekimliği tarihi, at yetiştiriciliği ve hastalıkları açısından incelenerek, daha önce yapılan yazma eser çalışmaları ve günümüz bilgileri ile karşılaştırılarak bilim ve veteriner hekimliği tarihine katkıda bulunulması amaçlandı.

MATERYAL VE METOD

Çalışmanın materyalini Milli Kütüphanede bulunan, 06 Hk 2623 arşiv numarası ile kayıtlı (DVD No:1351), Muhammed b. Hasan b. Muhammed tarafından kopyalanan (istinsah edilen) “*İlm-i Fürusiyet*” (İF) (*Resim 1,2*) ve Süleymaniye Kütüphanesi (İstanbul) Kılıç Ali Paşa Koleksiyonu, 717 nolu ve “*Tercüme-i Baytarname*” (TB) (*Resim 3,4*) isimli baytarnameler oluşturdu. Biri diğerinden kopya edilen eserler birebir karşılaştırılarak bulgular oluşturuldu. Çalışmanın orijinalliğinin artırılması açısından bu iki eser (nüsha) birlikte değerlendirilerek bulgular eksiksiz olan ve İF'den 325 yıl önce yazıldığı anlaşılan TB üzerinden verildi.

Koterizasyona atıf yapılan bazı hastalıklar ve bu hastalıklarda koterizasyonun uygulama şekli bulgu (*Tablo 1, 2*) olarak sunulup, örnekler üzerinden konuyu kapsayacak analiz yapılmaya çalışıldı.

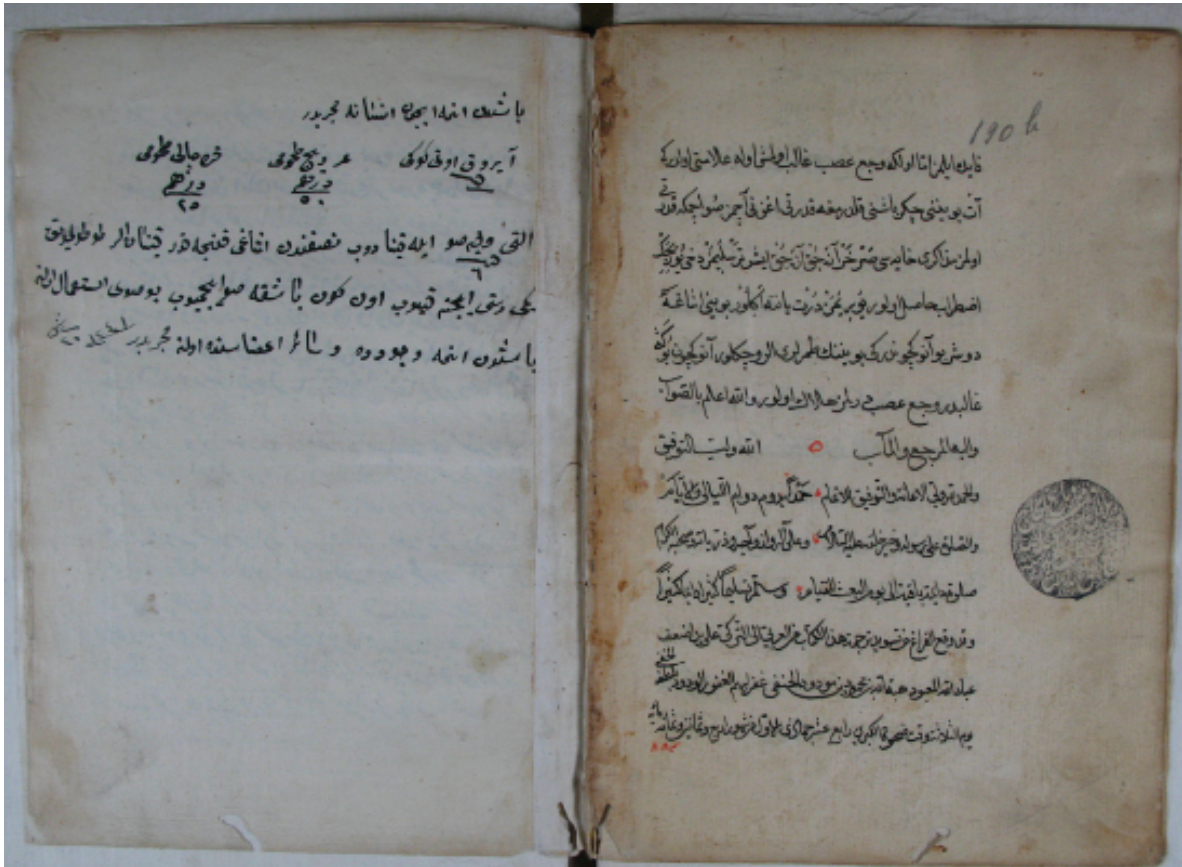
Resim 1. İlm-i Fûrusiyet'in baş sayfası

Resim 2. İlm-i Fûrusiyet'in son sayfası

Resim 3. Tercüme-i Baytarname'nin baş sayfası

Resim 4. Tercüme-i Baytarname'nin son sayfası

BULGULAR

Tedavisinde koterizasyon yöntemi uygulanan 26 ayrı hastalığın/durumun olduğu belirlendi (Tablo 1). Ayrıca, sakıncalı bulunması nedeniyle altı farklı durum için bu yöntemin uygulanmaması gerektiği de belirtilmektedir (Tablo 2). Koter olarak demirin yanı sıra bakırın da kullanıldığı (Şehdiyye hastalığı), bazı hastalıklarda (Müşeş ve Zevayid) “düz uçlu, dört köşeli, ince dağlayıcı” ifadeleri ile özellikli bir uygulamaya işaret edildiği belirlendi (Tablo 1). Ayrıca, anüs bölgesindeki kanama ile genel kanama ve yaraların koterizasyonu için de bir karışımın önerildiği tespit edildi (Tablo 1).

Tablo 1. Tedavisinde koterizasyon (dağlama, key) yöntemi önerilen bazı durum/hastalıklar

Sayfa No	Durum / Hastalık	Tedavi Biçimi (Uygulanması)	Dağlama Materyali	
TB	İF			
96a,	83a	Müşeş (sinir üzerinde delikli yapıda şişlik?-))	Hafif şekilde dağlama yapılır	Düz uçlu
96b, 98b	83b	Müşeş	Dokuya yakın, bölgeyi kapsayacak şekilde dağlanır, sonrasında katran sürülür (ikinci uygulamada bal da kullanılabilir)	Dört köşeli, desenli
99a	85b	İntişar (Tendinitis aseptica, diffuz yangı?)	İlaç tedavisinden sonra dağlama yapılır	Demir
100a,b 101a,b	86a,b 87a,b	İntişar	Tendo iki taraftan hafifçe yüzeysel dağlanır (öncesinde kireç ile yüzeyledeki kıllar giderilir) ve katran uygulanıp tekrar dağlanır, şişlik dağlayıcı ile açılır. Üstüne sonradan ilaç uygulanır. Dağlamanın bir hafta sonrasında kuyruk yağı ile bölge yumuşatılır.	Belirtilmemiş (Demir?)
104a,b	89a,b	Zevayid (ekzostoz, Exostose)	Dağlama, operasyona (yarma, açma) oranla başarılı olur	İnce dağlayıcı
106a	90a	Cerd (Jard, Jardone)	Zeraric ve katran uygulamasından sonra dağlama yapılır, ama Musannif tedavinin zor, belki etkisiz olabileceğini bildirmektedir	Belirtilmemiş (Demir?)
111a	94a	Nemle (tırnak çatlağı, tırnak kökünde yarıma)	Kireci katran ve neft ile döksünler, tırnağın dibini her gün dağlayarak temizlenir	Belirtilmemiş (Demir?)
111a	94a	Sel' (Tırnak yarıması)	İlaç uygulamasından sonra tırnağın kıl içeren kısmı yuvarlak şekilde dağlanır	Belirtilmemiş (Demir?)
116b	98a	Hanan (Ruam ya da Gurm hastalığı? - eklem formu)	Eklemelerin yüzeyi düz şekilde dağlanmalı, devamında ilaç tedavisi önerilmektedir	Belirtilmemiş (Demir?)
126a	104a	Ziybe (göğüs-boğaz şişliği, Trikofitoz)	Şişlik çevresi dağlanır, Koyun ve siğirda dahi etkilidir	Belirtilmemiş (Demir?)
129a	107a	Da'il-far (Saccus aerophorus yangısı)	Şişlik yarılıp dağlanır	Belirtilmemiş (Demir?)
132b	109a	Helilec (kulakta irinli yangı, şişkinlik)	İlaç uygulamasından sonra yumuşayıp sarkan deri demir ile dağlanır	Belirtilmemiş (Demir?)
139a	113b	Rih el-cimâl (romatizma?)	Kalça kemiği ve kuyruk dibi yuvarlak ve ince şekilde dağlanır, öncesinde zeraric ve katran uygulanırsa daha etkilidir	Belirtilmemiş (Demir?)
140a	114a	Vec' el-kebd (bağır ağrısı, Hepatitis)	İlaç ve kan alma uygulama sonrasında tedavi edilmezse üçüncü sağ kaburganın üzeri dağlanır	Belirtilmemiş (Demir?)
146b	119a	(örümcek tarafından) Isırılma	Isırılan yer dağlanır	Belirtilmemiş (Demir?)
147a	114b	Nefhai verm (tympantie, meteorismus)	Kuyruk dibinden ucuna kadar sekiz noktadan, alın ve kuyruğun iki tarafından dağlanır	Belirtilmemiş (Demir?)
157a	127a	Menkeb (omuzbaşı, cidago fistülü?, omuzdan kan çıkması)	Omuzlar yuvarlak şekilde dağlanmalı sonra katran sürülmeli. "İnsanda nasıl uygulanacağı anlatılmıştı" denilmektedir	Belirtilmemiş (Demir?)
158b	128b	Tüte (papillom, dut benzeri oluşum)	Kesilip dağlanır, ardından ilaç önerilmektedir	Belirtilmemiş (Demir?)
160a	130a	Ed-dübr (anüs bölgesinde kanama)	Burada dağlayıcı olarak ilaç karışımı (kalkadis, şebb yemeni, kalktar, bakır pası, şarabi mür) önerilmektedir	-

160b	130a	Kanama ve yaraların dağlanması	Dağlayıcı olarak ilaç karışımı verilmektedir	-
168b	137a	<i>Bazn</i> (ön ayakta bir hastalık)	Dağlandıktan sonra katran ve zereric uygulanır	Belirtilmemiş (Demir?)
172a , 172b	140a	<i>Kilye</i> (Böbrek ağrısı)	Kuyruk sokumunun çevresinde 12'si sağda ve 12'si solda olmak üzere 24 nokta dağlanmalı, sonrasında ilaç karışımı uygulanmalıdır. Ayrıca bir diğer dağlama da Mesane ve iki kalça kemiği birleşim yeri hizasında dağlanıp, yara ilacı uygulanır	Belirtilmemiş (Demir?)
174b	142a	<i>Ta'lil</i> (siğil)	Kestikten sonra dağlanmalı, sonrasında yara ilacı uygulanır	Belirtilmemiş (Demir?)
182b	148b	<i>Nasur fil-'ayn</i> (gözde oluşan nasır benzeri yumuşak şişlik)	İlaç veya dağlama tedavisi önerilmektedir	Belirtilmemiş (Demir?)
186a	151b	<i>Şehdiyye</i> (eklemlerde bal hastalığı)	Demir yerine bakır dağlayıcı kullanılır, ardından ilaç tedavisi uygulanır	Bakır dağlayıcı
189a	154b	<i>Nefşe vet-tiffahe</i> (incik başı ve diz kapağı hastalığı)	Oluşan şişlik (ince çizgi şeklinde) dağlanıp sonra katran sürülür, ardından ilaç uygulanır, bunun için birkaç seçenek önerilmektedir	Belirtilmemiş (Demir?)

Tablo 2. Tedavisinde koterizasyon yöntemi önerilmeyen bazı durum/hastalıklar

Sayfa No	TB	Durum / Hastalık	Tedavi Biçimi (Uygulanması)	Dağlama Materyali
104b , 105a	89b	<i>Dahs</i> (dolama, panarteritis etyaran)	Demirle dağlama kesinlikle önerilmemektedir	Belirtilmemiş (Demir?)
105b	90a	<i>Seretan</i> (yengeç, kanser, Crapo, Crapodine?)	Dağlama, tendoda gerginlik oluşturduğu için önerilmemektedir	Belirtilmemiş (Demir?)
106b	90b	<i>Rekbi</i> (diz hastalığı?)	Dağlamaya gerek yoktur. Dağlanırsa dizdeki tendo yanar, durum kötüleşir	Belirtilmemiş (Demir?)
131a	108a	<i>Şırnık</i> (ön ayak felci veya bir göz hastalığı)	Demir dağlayıcı değerlendirilmemeli, neşterle yarılıp şarapla ovulur	Belirtilmemiş (Demir?)
157b	127a	<i>Hal' vel-kesr</i> (çıkık ve kırık)	Dağlama önerilmemektedir	Belirtilmemiş (Demir?)
167a	135b	<i>Sudam</i> (<i>Piroplazmos</i> , <i>Erysepeles</i>)	Kanın hararetinden (yüksek ateşten) oluşan bir hastalık olduğundan dağlama kesinlikle önerilmemektedir	Belirtilmemiş (Demir?)

TARTIŞMA

Godlewsky ve Summer¹⁴, veteriner hekimliği eğitimi öncesinde halk arasında hayvan hastalıklarının tedavisinde (folklorik veteriner hekimliği) baytarnamelerden yararlandığını bildirmektedir. Dolayısıyla baytarnama çalışmalarının folklorik veteriner hekimliğinin 19. yy'a kadarki durumunu belirlemek açısından ayrı bir önem taşıdığı söylenebilir.

Uzel¹⁵, tıp tarihinde genelde demir, nadiren bronz altın ve gümüş materyalden kama (bıçak), üç dişli, zeytin, gama, para (obol), hilal, çivi, kiremit (dügme), takoz, iğne ve tüp mahfazalı koterlerin farklı hastalık durumlarında hemostatik, irritasyona karşı ve tümörleri tahrip etmek amacı ile kullanıldığını bildirmektedir. Ayrıca Uzel¹⁶, incelediği "*Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*" adlı eserde, insanda 57 farklı durumda koterizasyonun yapıldığını bildirmektedir. Bu çalışmada da, (insanlarda olduğu gibi) atlarda görülen benzer hastalıkların (siğil, hepatitis, kulak ağrısı) tedavisinde koterizasyon yapıldığı görülmektedir. Bu çalışma ve baytarnameler üzerine daha önce yapılmış diğer çalışmalardan hareketle ve Yiğit ve ark¹⁷'in da tıp ve veteriner hekimliğinde ortak uygulamaların varlığına işaret ettiği gibi koterizasyon materyali, kullanım amacı ile bazı hastalık tedavilerinin temelinde insan ve veteriner hekimliğinde ortak yönler olduğu söylenebilir.

Özen¹⁸ çalışmasında koterizasyonun ilaçla tedavi edilemeyen hayvan hastalıklarında kullanıldığını bildirmektedir. Özen'e¹⁸ paralel olarak çalışmada koterizasyonun genelde hastalığın tedavisinin zor olduğu durumlarda tercih edildiği (Tablo 1) söylenebilir.

Hizam¹⁹, Ebu Bekr²⁰ ve Ali bin Davud¹⁸ *da'il far* (saccus aerophorus yangısı) durumunda tedavide dağlamayı önermektedir. İncelenen eserin 9.yy ve sonraki yüzyıllara ait bilgilerle paralellik taşıdığı sonucu çıkarılabilir.

Deniyyeh (Actynomycose, actynobacillose ya da Botryomycose), *küzaz* (myositis)¹⁸, *kasr* (tetanoz)¹⁸⁻²⁰, *tahaşşub* (kalınlaşma, odunlaşma)¹⁸ durumlarında uygulanan dağlama çalışmadaki aynı hastalıkların tedavi seçeneği arasında yer almamakta; ancak diğer çalışmalardan¹⁸⁻²¹ farklı olarak, bazı hastalıklarda (*müşeş, nemle, sel', tûte, ta'lil* gibi) bu yöntemin uygulanması, bazı durumlarda (*dahs, rekbi, şırnık, sudam ve seretan*) (Tablo 2) ise hastalık etiyojisine atıfta bulunularak yöntemin önerilmemesi ve koterizasyon için verilen ilaç tarifi (kimyasal koterizasyon) de bu çalışmanın zengin yönü olarak değerlendirilebilir.

Ayaklarda *zevayid* (ekzostoz, *exostose*) durumunda Ali Bin Davud tarafından¹⁸ küt bir dağlayıcı ile dağlama önerilirken çalışmada ince bir dağlayıcı kullanılması gerektiği bildirilmektedir. Yöntem farklılığı olsa da *zevayid, huld* (dermatitis verrucosa?), durumunda kullanılan dağlama uygulamasının daha önce yapılmış çalışmalarla¹⁸⁻²¹ paralellik gösterdiği ve günümüz modern veteriner hekimliğinde²² aynı amaçla kullanılan bir tedavi yöntemi olduğu söylenebilir.

Koterizasyonun 19-20. yy'da hiperemi ve sikatriks (nedbe) oluşturma, doku çıkartma (tümör gibi), dezenfeksiyon ve emostatik (kuyruk kesme) amaçlı kullanıldığı; bu amaçla hem ilaç hem de ateşle yapıldığı, ateşle yapılanın yüzeysel (çizgisel ve nokta), derin (ince, nokta), iğne, karışık (yüzeysel çizgi veya derin nokta şeklinde) ve deri altı uygulandığı³ bildirilmektedir. İncelenen eser ve daha önce yapılmış baytarnama çalışmaları¹⁸⁻²¹ ve folklorik veteriner hekimliği üzerine yapılan çalışmalardan⁹⁻¹³ hareketle, koterizasyonun 19-20.yy başlarında daha kapsamlı kullanıldığı; ancak modern veteriner cerrahi alanında ekzostoz, tendinitis, kanama ve kronik yangı durumunda yüzeysel ve derin şekilde kullanılan²² bu yöntemin çalışmada belirlenen temel kullanım amacıyla paralellik taşıdığı söylenebilir.

Sonuç olarak, 15.yy'da söz konusu tedavi yönteminin günümüzde özellikle folklorik veteriner hekimliği uygulamalarında ve bilimsel bir yöntem olarak da günümüz modern hekimliğinde geçerliliğini koruduğu söylenebilir.

BİLGİ: 1) Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından 09102039 proje numarası ile desteklenen "İlm-i Furuşiyet İsimli Baytarnamenin Veteriner Hekimliği Tarihi, At Yetiştiriciliği ve Hastalıkları Açısından İncelenmesi" başlıklı Doktora Tezi'nden alıntılanmıştır. **2)** 22-25 Mayıs 2013 tarihlerinde Gaziantep'te düzenlenen VIII. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri'nde poster bildiri olarak sunulmuş ve çalışmanın özeti, Bildiri Özetleri Kitabı'nın 73-74. sayfalarında özet metin olarak basılmıştır.

KAYNAKLAR

1. Çelebioğlu S, Baytop ÖT. Ortaçağ Eczacılık Tarihine Kısa Bir Bakış ve İlk Bitkisel Droglar. İstanbul, Farmakognozi Enstitüsü Yayınları No:3, İbrahim Horoz Basımevi, 1947;20s.
2. Leclainche E. Veteriner hekimliği tarihinde Grekler ve Romanlar. (Çev: Hilmi Dilgimen, Mihri Belli), Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi, 1947; 9(17):112-136.
3. Başer MT. Hayvanlarda Koterizasyon, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, 1943;82s.
4. Erk N. Tarih boyunca veteriner hekime verilen adlar. Türk Veteriner Hekimleri Derneği Dergisi, 1959a;151:189-194.
5. Dinçer F. Old veterinary manuscripts in Turkey and a study on the 15th century manuscript. AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi, 1974;21(1-2): 3-12.
6. Dinçer F, Özgür A, Yaşar A, Özen A. Osmanlı döneminde veteriner hekimliği alanında te'lif, tercüme ve yayın faaliyetleri. İç: Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğler Kitabı, (12-15 Nisan 1999), IRCICA. Osmanlı Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizisi: 7, Yıldız Matbaacılık ve, Yayıncılık ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 2001;375-399.
7. Karasszon D. A Concise History of Veterinary Medicine. Budapest, Akademiai Kiado, 1988, p.116-129.
8. Nasr SH. İslam ve İlim, İslam Medeniyetinde Akıl İlimlerin Tarihi ve Esasları. Çev. İlhan Kutluer, İstanbul, İnsan yayınları, 1989;60-71.
9. Dinçer F. Türk folklorunda veteriner hekimliğin yazılı kaynakları. İç: II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kültür Araştırma Dairesi Yayınları Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi, Ankara, G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, 1982;123-130.
10. Doğanay S. Afyon Folklorunda Veteriner Hekimlik Araştırma ve İncelemeleri. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 40, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 11, Ankara, G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, 1982;131-151.
11. Arslan ED. Ege Bölgesi Folklorunda Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık Üzerine Araştırmalar. Ankara, AÜ Sağlık Bilimleri

Enstitüsü (Doktora Tezi), 1998;IX+134s.

12. Yerlikaya H. Elazığ ve çevresinde hayvan hastalıklarında halk hekimliği üzerine araştırmalar. Kafkas Üniv. Vet. Fak. Dergisi, 2002;8(2):131-138.

13. Sinmez ÇÇ. Bozlak Kültüründe Folklorik Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık Üzerine Araştırma. Konya, S.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Doktora Tezi), 2011;VIII+195.

14. Godlewsky ve Sommer. Über die Tierheilkunde in der Turkei. Magazin f.d. ges. Tierheilkunde, 12İ: 465-500. Çev. Nihal Erk. Türkiye'de Veteriner Hekimlik (19.Yüzyıl Ortalarında). Ankara, 1972, AÜ Veteriner Fakültesi Yayınlarından:281, Çalışmalar:183, 1846;11-5.

15. Uzel İ. Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000;318s.

16. Uzel İ. Şerefettin Sabuncuoğlu "Cerrâhiyyetü'l Hâniyye", I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları III. Dizi-215, Ankara, 1992;495s.

17. Yiğit A, İzmirli S, Yaşar A. "Haza Kitâbu Baytarnâme" ve "Tercüme-i Baytarnâme"de tıp ve veteriner hekimliği alanında ortak uygulamalar üzerine bir değerlendirme. Lokman Hekim Journal 2013;3(1):7-14.

18. Özen A. Millî Kütüphanedeki Yazma Baytarnameler Üzerinde Tarihsel İncelemeler. Ankara, AÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Doktora Tezi), 1999;VI+153.

19. Erk N. Dokuzuncu yüzyıla ait "Kitab al-Hayl val-Baytara" üzerinde bir inceleme, AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi, 1961;VIII (4):367-386.

20. Erk N. İslam Medeniyeti Çağında Veteriner Tababette Gelişmeler ve Naseri, Ankara Ü Veteriner Fakültesi Yayınları:109, 1959b, 93s.

21. Dinçer F. "Kitab-üz Zardaka fi Ma'rifet il-Hayl ve Ecnasuha ve Emrazuha ve Edviyetuha" Adlı El Yazmasının Anatomi, Fizyoloji, Etyoloji Yönünden İncelenmesi ve Veteriner Tarihindeki Önemi. AÜ Veteriner Fakültesi Dekanlığı (Doçentlik Tezi), Ankara, 1973;88s.

22. Samsar E, Akın F. Özel Cerrahi. Medipres, Ankara, 2002;XII+484.